

ІІІ

КРИМОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 94(477.75):502.8“1887–1923”

Володимир Каліновський (м. Київ)

ДУХІВНИЦТВО В ЗАХОДАХ ТАВРІЙСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ З ВИВЧЕННЯ, ОХОРОНИ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

У статті розглядається питання про участь кримського духівництва в роботі найстарішої краєзнавчої організації в Криму — Таврійської вченої архівної комісії. На основі аналізу “Известий” і протоколів засідань комісії висвітлена тематика історичних праць священників та основні аспекти їхньої діяльності. Автором систематизовані статті та доповіді істориків-аматорів. Зроблена оцінка внеску духовенства Криму у розвиток регіональних історичних досліджень.

Ключові слова: духовенство, Крим, Таврійська вчена архівна комісія.

Після здобуття Україною незалежності стало можливим дослідження діяльності православно-духівництва з вивчення та охорони пам'яток християнства в Криму у XIX — на початку XX ст. та з популяризації окремих історичних сюжетів¹. Добре відомими сьогодні є описи Криму в релігійно-історичному відношенні, що були складені архієпископом Гавриїлом та протоієреєм М. К. Родіоновим. Великим, хоча і неоднозначним, є внесок служителів культу в розвиток церковної археології, зокрема в Херсонесі Таврійському. Тим не менше питання про участь священників у регіональних наукових товариствах і сьогодні є недостатньо дослідженим.

Серед усіх дорадянських кримознавчих організацій особливе місце посідає найстаріша з них — Таврійська вчена архівна комісія (далі — ТВАК), заснована 24 січня 1887 року. Дослідники сьогодні дають високу оцінку діяльності цієї наукової інституції як у цілому, так і в роботі її окремих представників. Зокрема, у цілій низці ґрунтовних студій професора А. А. Непомнящого² позначена ця проблема, висвітлена діяльність в ТВАК місцевих істориків та вчених з провідних академічних центрів, проте не розглядається окремо питання про участь духівництва в заходах Комісії з вивчення, охорони та популяризації старожитностей. В роботі Комісії брали участь найбільш поважні та освічені люди свого часу — науковці, викладачі навчальних закладів, представники місцевої адміністрації та дворянства тощо. Із “Алфавітних списків” її членів, які збереглися, виявляється, що загальна чисельність членів товариства в середньому становила 300 осіб³. З них близько

тридцяти були представниками місцевого православного духівництва. Вони брали участь в засіданнях комісії та друкували свої дослідження на сторінках її періодичного видання — “Известий Таврической ученой архивной комиссии” (далі — “ИТУАК”). За радянських часів неможливо було дати об'єктивну оцінку діяльності служителів культу. Головним завданням цієї статті є вирішення цього питання. Одразу зауважимо, що не є коректним порівняння історичних праць священників та професійних вчених, оскільки релігійні діячі постійно виконували свої безпосередні обов'язки та їхній світогляд впливав на сприйняття деяких історичних подій.

Серед членів-фундаторів організації було чимало служителів культу: секретар Таврійської духовної консисторії Олександр Васильович Гроздов, ректор Таврійської духовної семінарії протоієрей Іоан Павлинович Знаменський, викладачі цього навчального закладу Олександр Васильович Іванов та Дмитро Кирилович Якимович, інспектор семінарії Григорій Федорович Соколов, священники Іоан Іванович Тяжелов та Микола Ільїнський⁴. На одному з перших засідань комісії її почесним членом був обраний єпископ Таврійський та Сімферопольський Мартініан (Муратовський)⁵. Ухвалено було також просити преосвященного, щоб той запрошував до участі в заняттях ТВАК священників та доручив їм збирати відомості про старожитності, що зберігалися в церквах та монастирях: стародавні священні книги, ікони, приладдя богослужіння, а також сприяти в збереженні та описі археографічних та археологічних

пам'яток Таврійської губернії. Пропозиція священникам брати участь в роботі ТВАК також була з'явилася на сторінках головного друкованого органу Таврійської єпархії — часопису “Таврические епархиальные ведомости”⁶. Таврійська духовна консисторія також надавала членам комісії безперешкодний доступ до власного архіву.

Всі Таврійські преосвященні останньої чверті XIX — першої чверті XX ст. — Мартініан (Муратовський), Михайло (Грибановський), Микола (Зіоров), Олексій (Молчанов), Феофан (Бистров) та Дмитро (Абашидзе) — були почесними, а деякі навіть дійсними, членами ТВАК. Керманічі Таврійської єпархії майже не виступали з науковими доповідями, але дуже суттєво допомагали комісії грошима. Проте, за свідцтвом протоколів ТВАК, єпископ Михайло планував повідомити про копії архівних документів, що відносилися до історії християнства в Тавриді та зберігалися в Константинопольському патріаршому архіві, але через важку хворобу не встиг цього зробити⁷. Керівники єпархії інколи сприяли ТВАК в музейній діяльності. Для виставки на честь 300-річчя царювання династії Романових архієпископ Дмитро надав предмети церковного приладдя з Сімферопольського кафедрального собору: Євангеліє, що пожертвувала храму імператриця Катерина II, грамота Олександра II від 26 серпня 1856 р. населенню Тавриди в подяку за жертви під час Кримської війни⁸. На жаль, у двадцяті роки XX ст. ці унікальні речі безповоротно зникли.

Одним з головних напрямів діяльності Комісії був розгляд справ і документів призначених для знищення в губернських і повітових архівах різних відомств і виділення з них найбільш цікавих⁹. Справами архіву Таврійської духовної консисторії займалися І. П. Знаменський, І. І. Тяжелов і О. В. Гроздов; справами Губернського правління — О. В. Иванов, Д. К. Якимович. Вони ж займалися переглядом справ Таврійської палати окружного суду. Велику кількість справ проглянув інспектор Сімферопольського чоловічого духовного училища Анатолій Миколайович Феноменов¹⁰.

Дуже діяльним членом ТВАК був викладач Таврійської духовної семінарії та наглядач церковно-парафіяльних шкіл Таврійської губернії О. В. Иванов. Голова комісії Арсеній Іванович Маркевич дав йому таку, вельми схвальну, характеристику: “Людина великої

богословської освіти, величезної ерудиції та працездатності”¹¹. Справді, Олександр Васильович дуже плідно працював на користь комісії, постійно друкуючи результати своїх досліджень на сторінках “ИТУАК”. Першою його публікацією стало повідомлення “До питання про кам'яних баб у Криму”¹², де він описав ці пам'ятки сарматської давнини, що знаходилися у селищах Бердянського повіту Таврійської губернії, підкреслюючи неможливість придбати їх для музею Комісії через небажання місцевих мешканців їх продавати. В іншій своїй статті “Про поселення розкольників у кордонах нинішньої Таврійської губернії”¹³ краєзнавець на основі архівних матеріалів встановив час появи в Криму старообрядців (одновірців). На думку дослідника, це відбулося 1785 року. До 100-річчя з дня смерті видатного полководця О. В. Суворова О. В. Ивановим була підготована замітка “Кінбурн”¹⁴, що присвячена перемозі Суворова над турецькою армією у війні 1787–1792 рр., та містить опис нині зруйнованого пам'ятника О. В. Суворову на Кінбурнській косі. В матеріалі “Славетна пам'ятка приєднання Криму до Росії”¹⁵ дослідник навів описи бронзової визолоченої дошки від шталмейстера імператорського двора В. В. Долгорукова таobelіску на честь генерал-аншефа В. М. Долгорукова (перший пам'ятник, взагалі встановлений в Сімферополі 1842 року). Після від'їзду з Сімферополя 1898 року відомого краєзнавця Алоїзія Осиповича Кашпара О. В. Иванов став хранителем музею комісії¹⁶. Окрім цього, Олександр Васильович постійно передавав до музейної колекції монети та інші цінні речі та проводив екскурсії.

Не менш корисним для Комісії був секретар Таврійської духовної консисторії О. В. Гроздов. Всі його публікації присвячувалися найважливішим подіям з минушини Таврійської єпархії. У п'ятому випуску “ИТУАК”, який був присвячений 900-літтю Хрещення Русі, всі статті були тематично пов'язані з історією Херсонесу Таврійського. Дві публікації підготував й О. В. Гроздов. У першій з них, “Історичний записці про Херсонський, святого рівноапостольного великого князя Володимира, монастир”¹⁷, розповідалося про устрій кіновії на місці хрещення Володимира Великого та перетворення її на монастир, про події Кримської (Східної) війни, що були пов'язані з життям обителі, про візити до Херсонесу царствених осіб та високопосадовців. Велику

зацікавленість викликає другий матеріал О. В. Гроздова — “Архівні документи, що стосуються до історії Херсонеського монастиря”¹⁸. Використовуючи матеріали з архівів Таврійської духовної консисторії, канцелярій Таврійського губернатора, Севастопольського військового губернатора та інших джерел, дослідник простежив розвиток обителі. Найбільш цінними наведеними документами є “Записка про відновлення стародавніх святих місць у горах кримських”, що була складена архієпископом Інокентієм, та документи, що стосувалися розшуку старожитностей в Херсонесі.

Секретар консисторії до 40-річчя відкриття Бахчисарайського Успенського скиту підготував до друку “Відомості про бахчисарайську Успенську церкву, що була облаштована у кам’яній скелі”¹⁹, складені на основі рукопису протоієрея Михайла Кононовича Родіонова. Цей рукопис був виявлений у паперах єпископа Іркутського Парфенія I, за думкою О. В. Гроздова, був презентований архієпископу Інокентію під час його робот зі створення у Криму “Російського Афону” — декількох монастирів, за устроєм подібних до відомих грецьких обителів. У статті наводилися усний народний переказ про початок шанування церкви з боку місцевого грецького населення, свідоцтва пов’язаних зі спорудою чудес. Висловлювалися також гіпотези щодо часу створення церкви. Автор відносив цю подію або до часу подорожі Кримом апостола Андрія Первозванного, або до часу діяльності Папи Римського Климента. Сучасні дослідники схиляються до думки, що церква була побудована у VI ст.

О. В. Гроздов піклувався також про поповнення фондів музею старожитностей ТВАК в Сімферополі новими експонатами. Після його заяви комісія звернулася до архімандрита Херсонеського монастиря Інокентія (також учасника комісії) із проханням доставити до музею ТВАК ті старожитності, які були знайдені при розчищенні огорожі навколо храму Св. Володимира²⁰.

Декілька змістовних повідомлень зробив кафедральний протоієрей сімферопольського Олександр-Невського собору Олексій Георгійович Назаревський. У 55-му випуску “ИТУАК” була надрукована його “Сторінка з історії будівництва в Херсонесі храму Св. рівноапостольного князя Володимира”²¹. Використовуючи папери з архіву архієпископа

Таврійського Гурія (Карпова), священник розкрив питання збору коштів на будівництво собору та участь в ньому митрополита Московського Філарета. На засіданні ТВАК 13 квітня 1917 р. О. Г. Назаревський зачитав доповідь про дерев’яний спис, який зберігався в Сімферопольському кафедральному соборі та користувався шануванням²². Також на основі документів Гурія протоієрей написав статтю в пам’ять преосвященного Флавіана, митрополита Київського та Галицького²³, особливу увагу приділяючи перебуванню ієрарха в Таврійській єпархії.

А. І. Маркевич в одному із звітів ТВАК підкреслював: “Невичерпне багатство старожитностей Криму, важливість збирання їх і запобігання їхнього псування та загибелі вказують Таврійській вченій архівній комісії інше завдання — бути берегинею пам’яток старовини, наскільки це для неї, звичайно, можливо”²⁴. 30 березня 1889 р. група членів Комісії у складі Д. К. Якимовича, М. О. Сахарова та А. М. Феноменова здійснила поїздку до середньовічного караїмського міста Чуфут-Кале та оглянула залишки будівель у печерах²⁵. Головною метою поїздки був догляд за місцем, де, як передбачалося, знаходилася середньовічна печерна церква. Члени ТВАК після поїздки висловили припущення, що, судячи з усього, це була, скоріше, не церква, а житлове приміщення. Протоієрей Анемподист Іполитович Голубев вже в похилому віці став членом комісії, головним чином для того, аби зберігати руїни турецької фортеці в Перекопі, яка систематично знищувалася мешканцями цього міста і навіть його міським керівництвом²⁶.

Під час урочистого засідання ТВАК 22 вересня 1914 р. з нагоди прийняття губернських вчених архівних комісій під високе заступництво імператора член комісії священник Олександр Павлович Сердобольський зачитав доповідь про осквернення християнських святинь та храмів на територіях, які були окуповані армією Німеччини під час Першої світової війни, зокрема в містах Реймс та Ченстохов²⁷. О. П. Сердобольський протиставив цьому негативному явищу те шанобливе ставлення мешканців Російської імперії до культових споруд, яке вони виявили в цю війну.

Деякі кримські священники надсилали до ТВАК свої листи з повідомленнями на історичні теми. Священник Судакської церкви Валентин Томкевич у своєму листі детально описав давню церкву в німецькій колонії селища

Судак Феодосійського повіту та запропонував відновити в ній богослужіння²⁸. Комісія запропонувала йому звернутися з цим питанням до Одеського товариства історії та старожитностей. На засіданні ТВАК 2 жовтня 1907 р. був зачитаний інший лист В. Томкевича про проведені ним з дозволу імператорської Археологічної комісії розкопки частини могильника “Парланик-кая” (розбита скеля) поблизу селища Токлук Феодосійського повіту (нині — Богатівка)²⁹. Цей стародавній цвинтар складався з 122 могил. Священиком була розрита лише одна кам’яна могила, глибиною 0,6 м., але скелета в цілому вигляді не збереглося.

Духовними особами розроблялися й філологічні та етнографічні теми. Так, священик Микола Саркін надрукував в “ИТУАК” своє дослідження тюрксько-татарських переказів, що стосувалися пророка Давида та Варсавії³⁰. В ньому приводилися тексти кримськотатарською мовою, коментарі до них та переклад російською мовою. Високий рівень публікації краєзнавця підкреслює той факт, що у складі ТВАК були відомі в той час мовознавці, і стаття не викликала в них заперечень.

На жаль, деякі краєзнавчі проекти духовництва через різні причини залишилися нереалізованими. Не були надруковані архівні матеріали до питання про відкриття самостійної архієрейської кафедри Таврійської єпархії та про історію Балаклавського Георгіївського монастиря, розробкою яких займався О. В. Гроздов³¹. Протоієрей О. Г. Назаревський вивчав справи архіву Таврійської духовної консисторії, що відносилися до Кримської війни, але за невідомих причин не зробив жодного повідомлення на цю тему³². О. В. Иванов і М. О. Сахаров планували почати опис справ з історії церковного розколу в Криму, проте так і не виконали своєї роботи³³. Складена викладачем Феодосійського вчительського інституту та членом комісії Дмитром Аркадійовичем Марковим “Тетрадь для учащихся старших классов, учителей народных училищ и любителей старины” для самостійної роботи з вивчення історії місцевого краю і рекомендована до друку не вийшла через події Першої світової війни³⁴.

Таврійське духовництво постійно допомагало ТВАК у справі видання відомостей комісії. Протоієрей І. П. Знаменський в 1888 р. пожертвував дві стопи газетного паперу для друкування п’ятого номера “ИТУАК”³⁵. 54-й та 55-й номери (1918 р.) стало можливим надрукувати лише завдяки грошовій допомозі деяких організацій, в тому числі й Таврійського церковно-археологічного комітету³⁶.

Жовтневий переворот та братовбивча громадянська війна, події якої значною мірою пов’язані з Кримом, суттєво ускладнила як діяльність ТВАК, так і можливість священиків брати участь в її роботі. Нова більшовицька влада повела активну боротьбу з “опіумом для народу”. На засіданні комісії 26 березня 1918 р. священик І. І. Тяжелов заявив, що вся будівля Таврійської духовної консисторії реквізована місцевою владою для устрою в ній нового закладу, і що архів Консисторії, який займав чотири кімнати у цій будівлі, може сильно постраждати³⁷. Комісія постановила негайно звернути увагу на ці обставини комісара внутрішніх справ та просити його залишити архів на його старому місці під належною охороною. Після остаточного встановлення радянської влади в Криму в 1920 р. всі священики були змушені виходити зі складу комісії, а невдовзі і сама ТВАК була реорганізована у Таврійське товариство з історії, археології та етнографії.

Духовні особи Криму брали активну участь в роботі ТВАК впродовж усіх років її існування. Священики та викладачі семінарії підготували значну кількість цікавих доповідей на історичні теми, переважно пов’язані з історією Церкви в Криму. Духовними особами готувалися пам’яткознавчі дослідження з унікальними відомостями про храми півострова. Особлива увага приділялася собору Св. Володимира в Херсонесі. Деякі священики робили все для захисту курганів та церков у межах своїх парафій. Праці О. В. Иванова, О. В. Гроздова та О. Г. Назаревського, що присвячені дослідженню церковних старожитностей, зберегли дуже важливу інформацію про пам’ятки релігійної історії Криму.

Джерела та література

1 *Непомнящий А. А.* Деятельность священнослужителей по изучению и охране памятников древности в Крыму (XIX — начало XX века) // Церковные древности:

Сборник материалов III Международной конференции “Церковная археология: Литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения”

- (Севастополь, 2003). — Симферополь: Универсум, 2005. — С. 103–140.
- 2 *Непомнящий А. А.* Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму // Пам'ять століть. — 1998. — № 6. — С. 66–71.
  - 3 *Непомнящий А. А.* Історичне кримиознавство (кінець XVIII — початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. — Симферополь: Бізнес-Інформ, 2003. — С. 127.
  - 4 Протокол открытия Таврической ученой архивной комиссии в Симферополе. 24 января 1887 г. // ИТУАК. — 1887. — № 1. — С. 11–12.
  - 5 Протокол заседания ТУАК 30 мая 1887 г. // ИТУАК. — 1887. — № 1. — С. 16.
  - 6 Об участии священнослужителей в комиссии для изучения памятников старины в Таврической губернии — местной архивной комиссии // Таврические епархиальные ведомости. — 1887. — № 18. — С. 833–834.
  - 7 Отчет о деятельности ТУАК за 1898 г. // ИТУАК. — 1899. — № 30. — С. 91.
  - 8 Протокол заседания ТУАК 13 марта 1913 г. // ИТУАК. — 1913. — № 50. — С. 275.
  - 9 *Непомнящий А. А.* Історичне кримиознавство (кінець XVIII — початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. — Симферополь: Бізнес-Інформ, 2003. — С. 127.
  - 10 Отчет о деятельности ТУАК за 1898 г. // ИТУАК. — 1899. — № 30. — С. 91.
  - 11 Протокол заседания ТУАК 19 октября 1911 г. // ИТУАК. — 1912. — № 47. — С. 43–44.
  - 12 *Иванов А. В.* К вопросу о каменных бабах // ИТУАК. — 1888. — № 6. — С. 132–133.
  - 13 *Иванов А. [В.]* О поселении раскольников в пределах Таврической губернии // ИТУАК. — 1889. — № 7. — С. 70–80.
  - 14 *Иванов А. В.* Кинбурн: К 6 мая 1900 года // ИТУАК. — 1901. — № 31. — С. 27–29.
  - 15 *Иванов А. В.* Замечательный памятник присоединения Крыма к России // ИТУАК. — 1905. — № 38. — С. 75–76.
  - 16 Протокол заседания ТУАК 28 ноября 1898 г. // ИТУАК. — 1899. — № 29. — С. 111–112.
  - 17 [Гроздов А. В.] Историческая записка о Херсонисском Св. равноапостольного великого князя Владимира монастыре // ИТУАК. — 1888. — № 5. — С. 76–80.
  - 18 *Гроздов А. В.* Архивные документы, относящиеся к истории Херсонисского монастыря // ИТУАК. — 1888. — № 5. — С. 81–105.
  - 19 *Родионов М.* Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале / Подг. А. В. Гроздова // ИТУАК. — 1890. — № 9. — С. 62–67.
  - 20 Протокол заседания ТУАК 15 апреля 1888 г. // ИТУАК. — 1887. — № 4. — С. 73.
  - 21 *Назаревский А. Г.* Страничка из истории сооружения в Херсонесе храма св. Равноапостольного князя Владимира // ИТУАК. — 1918. — № 55. — С. 181–185.
  - 22 Протокол заседания ТУАК 13 апреля 1917 г. // ИТУАК. — 1918. — № 55. — С. 311–312.
  - 23 *Назаревский А. Г.* Памяти высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого, 4 ноября 1915 года // ИТУАК. — 1916. — № 53. — С. 111–146.
  - 24 Отчет о деятельности ТУАК за 1891 г. // ИТУАК. — 1892. — № 15. — С. 114.
  - 25 Протокол заседания ТУАК 4 мая 1889 г. // ИТУАК. — 1889. — № 8. — С. 120–123.
  - 26 Отчет о деятельности ТУАК за 1910 г. // ИТУАК. — 1912. — № 47. — С. 6.
  - 27 Протокол заседания ТУАК 22 сентября 1914 г. // ИТУАК. — 1914. — № 51. — С. 345–346.
  - 28 *Томкевич В.* [О древней церкви в Судак] // ИТУАК. — 1902. — № 34. — С. 63.
  - 29 Протокол заседания ТУАК 2 октября 1907 г. // ИТУАК. — 1908. — № 41. — С. 257.
  - 30 *Саркин Н.* Татарско-мусульманские предания, касающиеся пророка Давида и Вирсавии // ИТУАК. — 1907. — № 40. — С. 81–85.
  - 31 Протокол заседания ТУАК 31 января 1890 г. // ИТУАК. — 1890. — № 9. — С. 149; Протокол заседания ТУАК 31 января 1891 г. // ИТУАК. — 1891. — № 12. — С. 118.
  - 32 Протокол заседания ТУАК 29 сентября 1904 г. // ИТУАК. — 1904. — № 36. — С. 81.
  - 33 Протокол годовичного заседания ТУАК 18 декабря 1888 г. // ИТУАК. — 1889. — № 7. — С. 97.
  - 34 Протокол заседания ТУАК 30 декабря 1915 г. // ИТУАК. — 1916. — № 53. — С. 224–225.
  - 35 Протокол заседания ТУАК 29 сентября 1888 г. // ИТУАК. — 1888. — № 6. — С. 115.
  - 36 Отчет о деятельности ТУАК за 1918 г. // ИТУАК. — 1920. — № 57. — С. 66.
  - 37 Протокол заседания ТУАК 13 апреля 1917 г. // ИТУАК. — 1918. — № 55. — С. 311–312.

Владимир Калиновский

**Духовенство в мероприятиях Таврической ученой архивной комиссии
по изучению, охране и популяризации древностей**

В статье рассматривается вопрос об участии крымского духовенства в работе старейшей краеведческой организации в Крыму — Таврической ученой архивной комиссии. На основе анализа “Известий” и протоколов заседаний комиссии освещена тематика исторических работ священников и основные аспекты их деятельности. Автором систематизированы статьи и доклады историков-аматоров. Сделана оценка вклада духовенства Крыма в развитие региональных исторических исследований.

Ключевые слова: *духовенство, Крым, Таврическая ученая архивная комиссия.*

Volodymyr Kalinovskyi

**Clergy in the activities Taurical scientific archive committee
for the study, protection and promotion of antiquities**

The article is about the involvement of clergy in the oldest organization of the local Crimean history — the Taurical scientific archive committee. It is based on the organization’s editorial office works’ analysis named “The News” and the protocols of the Commission, which cover different topics of historical works written by priests, also the main aspects of their studies. The author have identified the main articles and reports of historians-amateurs. The attempt of objectively estimation clergy’s contribution of the Crimea in the development of regional historical researchings have been made.

Key words: *clergy, Crimea, Taurical scientific archive committee.*

